

KUR'AN'DA KOŞULLANDIRMA YOLUYLA ÖĞRENME -Hayvanların Koşullandırılması-

Abdurrahman KASAPOĞLU*

ÖZET

Kur'an'a göre; Yüce Allah insanlara hayvanları eğitecek bilgi, beceri ve kabiliyet vermiştir. İnsanlar hayvanların nasıl öğrendiklerini tespit etmişler, daha sonra da onları eğitmişlerdir. Kur'an, hayvanların eğitimine av hayvanlarını örnek göstermiştir. Günümüzde öğrenme psikolojisini araştıran birçok bilim adamı da hayvanların öğrenme yeteneklerini incelemiştir. Hayvanların öğrenme kabiliyetini inceleyen araştırmacılar koşullandırma yöntemine ulaşmışlardır. Kur'an'da sözü edilen hayvan eğitimi de koşullandırma yöntemine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Öğrenme, hayvanların eğitimi, koşullandırma, Kur'an.

ABSTRACT

LEARNING THROUGH CONDITIONING IN QURAN

-conditioning of animals-

According to Quran, Allah (cc) gave ability and knowledge of training animals. People learnt how animals learn things, and later, trained them. Quran gives example of hunting animals for animals' training. At our time, a number of scientists concerning with learning psychology investigated animal's learning abilities. They reached the method of training through conditioning as well. Animal training mentioned in Quran is also based upon conditioning technique.

Key Words: learning, Animal's training, conditioning, Quran.

Giriş

İnsanoğlu koşullandırma tekniklerini Pavlov ve Skinner gibi bilim adamlarından yüzyıllarca önce çok usta biçimde kullanmıştır. Özellikle edimsel koşullanmayı eski Araplar av köpekleri ve şahinlerin eğitiminde uygulamışlardır. Kur'an, Arapların bu uygulamalarına ve Allah'ın bir bağışı olarak insanın hayvanları eğitebilme yeteneğine dikkat çekmiştir.¹ Bu geleneğin bir uzantısı olarak, ıssız Arap Çöllerinde şartlı pekiştirici olarak yüksek perdeden sesler çıkararak aç hayvana küçük yiyecekler veren eğitimci hâlâ mevcuttur. Şartlandırma tekniklerinde uzman olan Arap hayvan eğitimcileri hayvana is-

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, akasapoglu@inonu.edu.tr

¹ Mâide, 5/4.

tedikleri algılayma yeteneğini kazandırabilmek için çeşitli pekiştiricileri özenle uygulamışlardır.²

Araştırmamızda Kur'an'ın özellikle av hayvanlarından bahsettiği âyette geçen kavram ve ifadeleri inceleyeceğiz. Müfessirlerin yorumları doğrultusunda avcı hayvanların nasıl eğitildiklerine ilişkin ipuçlarını değerlendireceğiz.

Kur'an'daki hayvan eğitimine ilişkin âyeti değerlendirmeye geçmeden önce, hayvan eğitiminde kullanılan klasik ve edimsel koşullandırma yöntemlerinden bahsedeceğiz. Genel anlamda avcı hayvanlardan söz eden Kur'an'ın dolaylı olarak hayvanların koşullandırılması yöntemine işaret etmiş olabileceğini tartışacağız.

Koşullandırma İle İlgili Kuramlar ve Hayvanların Koşullandırılması

Pavlov, Thorndike ve Skinner'nin koşullandırma ile öğrenme üzerinde oldukları araştırmalar yapmışlardır. Koşullandırma ile öğrenme bir olgu olarak çağlar öncesinden bilinmekle birlikte, ancak deneysel anlamda 20. yüzyılın başından itibaren incelenmeye başlanmıştır. Koşullandırma ile öğrenme, insanı da ilgilendiren bir öğrenme biçimi olmakla birlikte, yapılan deneylerin köpek, kedi, güvercin gibi hayvanlar üzerinde gerçekleştirilmiştir. Sadece deneysel amaçlı değil, av hayvanı, sirk hayvanı yetiştirme gibi pratik amaçlara yönelik olarak da hayvanlar koşullandırılmıştır. Şimdi bu konuları ele almak istiyoruz.

Hayvanlar otuz bin yıl önceki mağara resimlerinden beri psikolojinin merkezinde yer almışlardır. Tinbergen'in martular, Lorenz'in kazlar üzerinde yaptığı gibi alan araştırmaları artık gorillerden yarasalara, dingolardan (yabani köpeklerden) fillere kadar pek çok türü kapsamaktadır.³

Hayvanlardaki öğrenme etkinliği, iki temel öğrenme biçimiyle – klasik koşullanma ve edimsel koşullanmayla – açıklanmaktadır.⁴ Hayvanların (köpeklerin) eğitiminde klasik ve edimsel koşullandırma olmak üzere iki eğitim yöntemi uygulanır. Her iki yöntem birbirinden farklı görünmekle birlikte birbirine yakın prensiplere göre öğrenmeyi sağlarlar.⁵

² Malik Babikir Bedri, *Müslüman Psikologların Çıkmazı*, Çev. Harun Şencan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984, s. 18-19.

³ Graham Richards, *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*, Çev. Süleyman Topal, Ali Yılmaz, Say Yayınları, İstanbul, 2003, s. 273-279.

⁴ James L. Gould, Carol Grant Gould, *Hayvan Zihni*, Çev. Deniz Yurtören, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2001, s. 50.

⁵ <http://www.curnata.com/kopeginiz/egitim/>

Klasik koşullanma tarihin eski devirlerinden beri bilinmektedir. Avcı kuşların eğitilmesi, atların terbiyesi, sirk hayvanlarına beceriler kazandırılması gibi öğretim yolları klasik koşullanmaya dayanmaktadır. Klasik koşullanma, hayvan terbiyeciliğinde oldukça yaygın kullanılan bir yöntemdir. Örneğin ayıların oynaması onların reflekslerine dayanılarak sağlanır. Kızgın bir sacın üzerine çıkarılan ayının ayakları yanar. Ayı yanmaya tepki olarak ayağını kaldırma davranışı gösterir. Ayağını kaldırma davranışının hemen öncesinde tef sesi verilir. Bu durum tekrarlandığında hayvan tef sesi ile yanmaya karşı ayağını kaldırmayı eşleştirir ve oynamayı öğrenir.⁶

Sirklerde fillere ve atlara dans etmeyi öğretme klasik koşullanma yoluyla yapılmaktadır. Hayvanlar elektrik akımı geçirilen bir zemin üzerinde ayaklarından birini kaldırıp ötekini koyarak sıçrarken belli bir müzik parçası çalınır. Bu durum yeteri kadar tekrarlandıktan sonra, aynı müzik çalındığı zaman, alttan elektrik akımı verilirse de hayvanların dans eder gibi hareketler yapmaları sağlanır.⁷

20. yüzyılın başında şartlı tepki öğrenmesi ilk defa İvan Petrovitch Pavlov tarafından deneysel olarak incelendiği için bu öğrenme türüne klasik koşullanma denilmiştir. Pavlov'un köpekler üzerinde yapmış olduğu deneyler öylesine ünlüdür ki, günümüzde "psikolojiye giriş" dersi alan herkes Pavlov'un klasik koşullanma kuramını bilir.

Aslında Pavlov'un keşfettiği bu durum, düşünürlerin iki bin yıldan beri üzerinde konuştukları bir şeydi, ancak ilk kez bir laboratuvar ortamında kanıtlanması onu önemli kılmaktadır.⁸

Pavlov, koşullandırma deneyinde köpeği tek yönlü saydam pencere ve ses geçirmez küçük bir odaya koymuş; böylece kendisi köpeği rahatlıkla görebilirken onun dışarıyı seyrederek dikkatinin dağılmasını önlemiştir. Ayrıca aygıt köpeğin ulaşma alanı içerisine uzatılabilen bir kap monte etmiştir. Yine yiyecek vermek için köpeğin ağzına yiyecek püskürtme yolunu kullanmıştır. Bunların yanı sıra, istediğinde köpeğe zil ve benzeri seslerin sunulmasını sağlayacak bir düzenek hazırlamıştır. Deney, zil sesinin -araya konan kısa bir aralıkla- yiyecek eşleştirilmesi biçiminde yürütülmüştür. Önce zil çalınmış, birkaç saniye sonra köpeğe yiyecek verilmiştir. Bir yandan bu eşleştirme tekrarlanırken, diğer yandan köpeğin çingirak sesine karşı salgıladığı salya miktarı ölçülmüştür.⁹

⁶ Ziya Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2000, s. 131, Hasan Bacanlı, *Eğitim Psikolojisi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, tsz., s. 125.

⁷ Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1994, s. 158.

⁸ Frank J. Bruno, *Psikoloji Tarihine Giriş*, Çev. Nesrin Hisli, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1982, s. 77.

⁹ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Hüsnü Arıcı ve Diğerleri, H.Ü.P.B. Yayınları, Ankara, 1995, s. 81-82.

Deneyin başında zil çaldığında köpek salya salgılamamıştır. Fakat et verildiğinde doğal olarak salya salgılamıştır. Bu denemeler defalarca tekrar edildikten sonra, köpeğin zil çalar çalmaz et verilmeksizin salya salgıladığı gözlenmiştir. Zil çaldığında et verilmese de, sanki et verilecekmiş gibi köpeğin salya salgıladığı belirlenmiştir. Pavlov, köpeğin zil sesi karşısında salya salgılamasına şartlı tepki adını vermiştir. Yiyecek ile salya salgılama arasında ilişki doğal ve otomatik olduğu için yiyeceğe koşulsuz uyarıcı, salyaya ise koşulsuz tepki demiştir. Yeni uyarıcıyı yani zil sesini ise, doğal olarak köpeğin salya salgılamasına yol açmaması sebebiyle koşullu uyarıcı diye isimlendirmiştir.¹⁰

Köpek eğitimcileri hayvanların davranışlarını yönlendirmede klasik koşullandırmadan yararlanırlar. Köpekler tekrarlar sonucu, şartlı uyarıyı algıladıklarında şartlı tepki gösterirler. Köpek davranışı arada bir şartlı uyarı ile takviye edilerek davranışta sönme olayının meydana gelmesi engellenir. Çünkü eğitim sırasında birçok şeyi öğrenen köpekler zamanla komutları unuturlar.¹¹

Pavlov'un çalışmalarını dikkatle izleyenlerden birisi Edvard Lee Thorndike'dir. Thorndike, hayvan psikolojisinin gelişim sürecinde önemli araştırmalar yapmış, birçok araştırmacı gibi davranışlar ve refleksler arasında ilişki kurmuştur. Thorndike, Pavlov'un gittiği yolu izleyerek, bir uyarıcı karşısında oluşan davranışın gelecekteki davranışları etkilediğini söylemiştir. O, deneylerini köpeklerle, balıklarla, maymunlarla yapmıştır. Kedilerin mekanik problem çözme yetenekleri üzerinde objektif deneysel yöntem geliştirmeye çalışmıştır. Thorndike, kedileri kutuların içerisine koyarak onların kutu dışında bulunan yiyeceğe deneme yanılma yoluyla ulaşmalarını gözlemlemiştir. Kedilerin belli bir süre sonra aynı davranışları tekrar ederek, deneme yanılma yapmaksızın tek yolla yiyeceğe ulaştıklarını tespit etmiştir.¹²

¹⁰ Bkz., G. Dwelhouvers, *Psikoloji*, Çev., Mustafa Şekip Tunç, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1952, s. 213-218; Paul Guillaume, *Psikoloji*, Çev. Refia Şemin, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1970, s. 152-153; Münire Erden, Yasemin Akman, *Eğitim Psikolojisi*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1995, s. 123-125; Cavit Binbaşıoğlu, *Öğrenme Psikolojisi*, Binbaşıoğlu Yayınları, Ankara, 1991, s. 19-20; Ömer Mart, *Eğitim Psikolojisi*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, s. 199-200; Ramazan Arı ve diğerleri, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Mikro Yayınları, Konya, tsz., s. 93-95; Aydın Anay, *Eğitim Psikolojisine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1997, s. 154.

¹¹ Tamer Dodurka, *Köpek Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 72-73.

¹² Thorndike'nin yapmış olduğu bu deney hakkında Bkz., Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s. 291-295; Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2001, s. 137-138; Rengin Akboy, *Eğitim Psikolojisi*, Mikro Yayınları, İzmir, 2000, s. 157; Kurtman Ersanlı, *Öğrenmede Davranışsal Yaklaşımlar*, (Binnur Yeşilyaprak editörlüğünde Gelişim Öğrenme Psikolojisi), PeGema Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 175.

F. B. Skinner edimsel koşullanma kuramını oluşturmuştur. Edimsel koşullanma kuramı, canlının bir ödüle kavuşmak ya da bir cezadan kaçmak için yaptığı tepkiyi öğrendiği varsayımına dayanır. Koşullanmanın bu şekli, organizmayı ödüle götüren veya cezadan kurtaran bir davranımın edinilmesini öğrenmektir.¹³

Edimsel koşullanmada bir davranışın tekrarlanmasını belirleyen şey, davranışı izleyen pekiştirmedir. Pekiştirme, öğrenilen bir koşullu tepkiyi ödül ya da ceza gibi uyarılarla güçlendirip yerleştirmektir.¹⁴

Edimsel koşullanmada canlı pasif değil aktiftir. Yaptığı ya da yapmadığı davranışların sonucunun farkındadır. Bir uyarıcıya bile- rek ve istemli olarak tepki gösterir. Şartlanma ve öğrenmede sürat kazandırması, ödül elde etme ve cezadan kurtulmada isteme dayalı olması edimsel koşullanmayı klasik şartlanmadan üstün kılar.¹⁵

Skinner, hayvanları belli edimleri yerine getirebilecek şekilde eğitebilmiştir. Bunun en iyi bilinen örneği, güvercinleri ping-pong oynayacak şekilde eğitmesidir. Onun eğittiği güvercinler bir masanın üzerinde topu ileri geri birbirlerine yuvarlayabilmişlerdir.¹⁶

Skinner'in kuramı hayvan terbiyesinde çok geçerli olduğunu göstermiştir. Edimsel koşullandırma, köpek eğitiminde en çok kullanılan, geçerli ve kalıcı olduğu kabul edilen bir yöntemdir. Bir hayvan deneme yanılma yoluyla, bir davranışın kendisine ödül mü, ceza mı getireceğini farkederek. Eğitim hayvanın bu özelliğinden yola çıkılarak gerçekleştirilir. Hayvan eğitiminde esas olarak edimsel koşullanma ilkeleri uygulanır.¹⁷

Sirklerde köpek, güvercin, fil gibi hayvanlar insana hayrete düşüren kurnazca hareketler yaparlar. Örneğin bir köpek, “yat!” deyince yatar, “elimi sık!” deyince ön ayağını uzatır, bir cismi alıp istenilen yere götürür. Hayvanın yaşamında olmayan bu tür yeni davranışların öğrenilmesi için klasik koşullanma yeterli olmaz. Hayvana yeni davranışların öğretilmesi için edimsel koşullanma yöntemi uygulanır. “Yat!” deyince sırt üstü yere yatan bir köpeğe yöneltilen “yat!” komutu koşullu bir uyarıcıdır. Komut verilirken hayvan ilk başlarda

¹³ İ. Alev Arık, *Öğrenme Psikolojisine Giriş*, Der Yayınları, İstanbul, 1995, s. 223; İbrahim Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yayınevi, Ankara, 1996, s. 211; Ayhan Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 183.

¹⁴ Gülten Ülgen, *Eğitim Psikolojisi*, Bilim Yayınları, Ankara, 1995, s. 116; Gürcü Koç, *Edimsel Koşullanma*, (Ayten Ulusoy editörlüğünde Gelişim ve Öğrenme) Anı Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 174; Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, s. 212.

¹⁵ Lütfi Öztabağ, *Psikolojide İlk Adım*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1983, s. 126.

¹⁶ Raymond E. Fancher, *Ruhbilimin Öncüleri*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1990, s. 311-312.

¹⁷ Mitat Enç, *Eğitim Ruhbilimi*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1981, s. 159; Dodurka, *Köpek Psikolojisi*, s. 77-78.

kuyruğunu sallamak, çevreye bakınmak, sürtünüp dokunmak gibi farklı davranışlar sergiler. Bu davranışlar sırasında köpek yere doğru eğilme davranışı sergilediğinde et verilir. Hayvan yere daha çok eğildiğinde, yere temas ettiğinde yine et verilir. Bu adımdan sonra sırt üstü dönme yönünde yaptığı harekette et vermeye devam edilir. Eğitimci, istediği davranışı seçip pekiştirerek yani ödüllendirerek¹⁸, istemediği davranışı ise söndürerek köpeği belli bir davranışa doğru yönlendirir.¹⁹

Hayvanların eğitiminde onlara yeni davranışlar kazandırabilmek için pekiştirici kullanılır. Örneğin, görme özürlülere eşlik eden köpekler pekiştirici kullanılarak edimsel koşullanma yoluyla eğitilmişlerdir. Gösteri havuzlarında akrobatik davranışlar sergileyen balina ve yunuslara da edimsel koşullanma sonucu beceri kazandırılmıştır.²⁰

Pavlov ve Skinner gibi düşünürler yaptıkları deneylerde koşullandırma ile öğrenmeyi bilimsel araştırma dünyasına taşımışlardır. Koşullandırma ile ilgili ilkeleri tespit etmişlerdir. Koşullandırmadaki aşamaları belirlemişler ve bunların adını koymuşlardır yani bu alanda belli kavramları bilim dünyasına kazandırmışlardır. Koşullandırma sürecinde yer alan obje ve sujelere ilişkin kavramları ortaya koymuşlardır.

Fakat bu modern araştırmalardan önce koşullandırma konusunda insanlığın sahip olduğu birikimi görmezlikten gelemeyiz. Nitekim aşağıda ele alacağımız gibi, Kur'an'ın indiği dönemde Araplar hayvanları koşullandırmayı bilmekteydiler.

Kur'an'a Göre Hayvanların Eğitimi ve Koşullandırılması

Kur'an doğrudan, koşullandırma yoluyla öğrenmeyi kendisine konu edinmemiştir. Eğitilmiş hayvanların yakaladığı av hayvanlarının etinin yenilip yenilmeyeceği veya hangi koşullarda yenileceği konusunun açıklandığı âyette hayvanların terbiyesine yer vermiştir. Ayrıca Kur'an'ın hayvan terbiyesiyle ilgili açıklamaları av hayvanları örneğiyle sınırlıdır. Bununla birlikte Kur'an'ın kullandığı "mükelleb", "muallim" gibi kavramlar, konuyla ilgili âyetteki ifade biçimi hayvan eğitimi konusunda önemli ipuçları vermektedir:

¹⁸ Son yıllarda köpek dünyasında popüler olan "Clicker eğitimi", bir komutun bir ödülle eşleştiği ve bu eşleştirme işleminin yeterli sayıda tekrar edildiği şartlı davranışlara dayanır. Yapılan olumlu teşvik köpeği istenen fiziksel davranışı yapması için motive eder. (<http://www.vonjuliet.com/clicker.html>)

¹⁹ Rita L. Atkinson ve diğerleri, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Kemal Atakay ve diğerleri, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995, 1/277; Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 151; Sibel Arkonaç, *Psikoloji*, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 1993, s. 152.

²⁰ Nermin Çelen, *Öğrenme Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 91.

“Sana, kendilerine neyin helal kılındığını soruyorlar. De ki: “Size iyi ve temiz şeyler helal kılındı. Allah’ın size öğrettiğinden öğreterek yetiştirdiğiniz avcı hayvanların, sizin için tuttuklarını yeyin ve üzerine Allah’ın adını anın, Allah’tan korkun. Çünkü Allah, hesabı çabuk görür.”²¹

Tefsirlerde âyetin iniş sebebiyle ilgili olarak çeşitli rivayetlere yer verilmiştir. Bu rivayetlerden birisine göre, müslümanlardan birisi Hz. Peygambere eğitilmiş av hayvanlarının avladığı hayvanların etini yemenin dinî değerler açısından hükmünü sormuş ve âyet bu olay üzerine inmiştir. Adiy İbn Hatem, Hz. Peygambere av köpeğiyle avlanıp avlanamayacağını sormuştur. Hz. Peygamber, Köpeği avın ardın salma anında Allah’ın adının anılması ve köpeğin avı tutarken ondan yememesi koşuluyla avın yenilmesinin din açısından meşru olduğunu açıklamıştır.²²

“Cevârih” câriha kelimesinin çoğulu olup cerh kökünden alınmıştır. Cevârih kevâsib (bir iş yapan, bir şey elde eden) kelimesiyle eş anlamlıdır. El, ayak ve ağız gibi, işlevi cerh (parçalama), kesb (tutma) olan organlara cevârih denir. Bu anlamdan hareketle, av tutan dört ayaklı yırtıcı hayvanlara ve kuşlara kevâsib ve cevârih nitelemesi yapılmıştır. Cevârih, azı dişleri veya pençesi ve gagası olan bazı dört ayaklı hayvanlar ve kuşlardır. Genel anlamda bütün parçalayıcı hayvanlar hakkında cevârih nitelemesi yapılır.²³

Cevârih kelimesiyle daha çok avcılıkta kullanılan²⁴ köpek, tazi, aslan, kaplan, şahin, sakr (çakırdoğan) ve doğan kastedilir. Av köpeği ve av kuşu gibi hayvanlar çok kere tuttıkları avı yaralarlar. Bu hayvanların temel özellikleri cârih ve kâsib oluşları, av işinde kullanıl-

²¹ Mâide, 5/4.

²² İmâduddin Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997, II/17-20; Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991, VI/91; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Çev. Mustafa Altunkalya ve Diğerleri, Ekin Yayınları, İstanbul, 1998, VII/27; Ebu'l-Alâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Çev. Muhammed Han Kayani ve Diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, I/373; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991, II/465.

²³ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997, IV/291; Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed el-Kurtûbî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, VI/46; Ebû Muhammed Abdülhak İbn Gâlib İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, II/157; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz., III/1575; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, II/464.

²⁴ Arap avcıları ceylan avında doğan ve şahinle birlikte kelâbîzî denilen tazıları kullanmışlardır. Şahin gibi avcı kuşların terbiyesini Avrupalılara Endülüs ve Sicilya'da Araplar öğretmişlerdir. (*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, IV/101)

malarıdır.²⁵ Cevârih kelimesindeki kesb anlamı, av hayvanının avını sahibi için tutması eylemini anlatır.²⁶ Burada sözü edilen hayvanlar, normal koşullarda kendileri için av peşinde koşup besin ihtiyaçlarını karşılarlar. Eğitim yoluyla bu hayvanlara kazandırılan davranış ise, tuttıkları hayvanı yemeyip sahiplerine getirmeleridir.

Mükellebîn, Arapça teklîb kökünden gelen bir isim olup eğitilmiş köpekler anlamındadır. Köpek ve benzeri hayvan eğiticisine kellâb adı verilir. Mükellib, av yakalatmak için av hayvanı yetiştirip eğiten, hayvanı ava dadandırıp alıştıran, avcılık öğreten kimse demektir. Bu kelimenin köpek anlamına gelen kelb'den türetilmesinin gerekçesi, eğitime işinin genelde köpekler üzerinde yapılmasıdır.²⁷ Mükellib, özel olarak, doğrudan köpeklerin eğitilmesiyle ilgilidir, diğer hayvanların eğitilmesi köpeğin eğitilmesine benzetilir. Mükellib kelimesinin kullanılması, kelb kelimesiyle bütün yırtıcı hayvanların isimlendirilmesinin veya bu kelimenin alışkanlık manasını ihtiva etmesinin etkili olduğunu ileri sürenler vardır.²⁸

Arapça'da el-mükellebe kelimesi, el-muavvede bi'l-ıstiyât yani avcılığa alışmış, onu huy edinmiş anlamındadır.²⁹ Köpeğin avcılığa alışması, yemek amacıyla bir hayvanı avlaması değildir. Burada kastedilen, yakaladığı avı yemeyip sahibine getirmesidir. Köpeğin ya da bir şahinin yemek için bir hayvanı avlaması için insanlar tarafından eğitilmesi gerekmez. Bunu kendiliklerinden de yapabilirler. Burada hayvana kazandırılan davranış, onun normalde yapmadığı bir şeydir yani yakaladığı yada yakalaması istenilen avı tutup sahibine getirmesidir.

²⁵ Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, I/594; Muhammed İbn Ali İbn Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995, II/17; Ebussuûd Muhammed İbn Muhammed el-İmâdî, *İrşâdu'l-akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994, III/8; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, II/728; Ateş, *Çağdaş Tefsir*, II/464.

²⁶ Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb el-Mâverdi, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz, II/15; Muhammed Cemâluddin el-Kâsimî, *Tefsiru'l-Kâsimî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994, III/39.

²⁷ Kelb isminin âyette öne çıkarılması, köpeğin diğer hayvanlara göre avcılıkta daha faydalı, bu alanda kullanımı daha yaygın ve daha çok tanınan bir hayvan olması yüzündendir. (Ebü Osman Amr İbn Bahr el-Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1969, II/188)

²⁸ ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, I/594; er-Râzî, *a.g.e.*, IV/291; el-Kâdi Nâsiruddîn el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, I/255; eş-Şevkânî, *Feth*, II/17; Yazır, *Hak Dini*, III/1575; Ateş, *a.g.e.*, II/464.

²⁹ Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed İbn Mükrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997, I/722.

Arapça'da "kelibe" fiili bir şeye karşı hırslı olmak, şiddetli arzu duymak anlamındadır.³⁰ Bir hayvanı mükelleb hale getirme etkinliğinde de, sahibi için avcılık yapmaya hırslandırma, teşvik ve motive etme vardır. Hayvanın av yakalayıp sahibine getirmek için motive olması onun doğasında var olan bir davranış değildir. Bir hayvanı mükelleb hale getirmek, ona içgüdüsel olarak yapmadığı bir davranışı yapmayı alıştırmaktır.

Sahibi için av avlayıp getirmek, normalde avcı hayvanların kendiliklerinden motive oldukları bir davranış değildir. Hayvanın normalde motive olmadığı bir davranışa alışması için, içgüdüsel olarak motive olduğu bir davranışla, sonradan kazandırılmak istenen davranışın eşleştirilmesi gerekmektedir. Bu eşleştirme işlemi ise hayvanı koşullandırmak anlamına gelmektedir. Bir hayvanı normalde arzu duymadığı bir davranışı yapmaya arzu duyar hale getirmenin yolu onu koşullandırmaktan geçer.

Mükelleb, av köpeği gibi eğitilmiş olan, tazı, atmaca ve benzeri av için eğitilen her türlü hayvanı kapsar. Mükellibin kelimesi, ilk bakışta köpeklerin eğitilmesi ve ava dadandırılması etkinliğini anlatmak için kullanılsa da, genel manada her türlü hayvanın eğitimi hakkında bu kelime kullanılmıştır.³¹ Mükellib kelimesinin alındığı "tef'il" kalıbı bir işte teksir'i yani çokluğu, üç kere ve daha fazlasını anlatır. Bu gerçeklikten hareketle, av hayvanının eğitilip eğitilmediği en az üç kez denedikten sonra kararlaştırılmalıdır.³²

Cümle içerisinde "mükellibin" kelimesinin "allemtüm" fiilinden "hâl" olması eğitim etkinliğinde yapılan mübâlâğayı dile getirir. Mükellib'in işinde uzman, yetkin, bilgili ve tecrübeli bir kimse olduğuna işaret eder.³³

Bir köpek sahibi tarafından kışkırtıldığı yere gider, çağrılınca karşılık verir, durmasını istediğinde durur, avın peşinden kışkırtıldığında gider, avı yakaladığında tutup yemez, aksine alıp sahibine getirir ise ve bu davranışı en az birkaç kez tekrar ederse "muallem" sayılır. Av için kullanılan diğer hayvanların muallem olduğu da sayılan özellikleri göstermesi durumunda anlaşılır. Bir hayvanın muallem hale gelip gelmediği uzman kişilerin görüşleriyle ya da galip bir rey ile bilinir.³⁴ Av hayvanının eğitilmesi, ona öğretilmesi istenen davra-

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I/724.

³¹ Ahmed Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru'l-Merâgî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, II/386; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997, s. 185.

³² Mehmed Vehbi, *Hulâsâ'ül Beyân*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, tsz., II/1151.

³³ er-Râzî, *Tefsîr*, IV/292; el-Beyzâvî, *Envâr*, I/255; İsmâil Hakkı el-Bursevî, *Tefsîru Râhu'l-Beyân*, Mektebetü Eser, İstanbul, 1389 h., II/346; el-Kâsimî, *Tefsîr*, III/39.

³⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi*, VI/47; el-Endelûsî, *el-Muharrer*, II/156; el-Mâverdî, *en-Nüket*, II/15; Alâuddîn Ali İbn Muhammed İbn İbrahim el-Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl* fi

nışların pekiştirilmesine yönelik bir etkinliktir. Av hayvanının eğitimi alıştırmaya dayanır.³⁵

Âyette, “vemâ allemtum” (öğrettiğiniz) ifadesi kullanıldıktan sonra, ikinci kez “tuallimûnehunne” şeklinde muzâri (gelecek zaman ifade eden fiil kalıbı) ile tekrar yapılması eğitim etkinliğinde tekrar etkinliğine işaret eder.³⁶

İnsan sadece kendi türüne değil, hayvanlara da öğretebilen bir varlıktır. Başta köpekler, avcı kuşlar, ev hayvanları ve sirk hayvanları olmak üzere birçok hayvan türünü eğitebilmektedir.

Köpek ve benzeri hayvanları ava alıştırmak Allah'ın insanlara öğrettiği bir bilgi ve beceridir. İnsanlar Allah'ın kendilerine vermiş olduğu bilgi sayesinde hayvanları eğitirler. İnsanın sahip olduğu eğitim ve öğretim becerisi yüce Allah tarafından ona ilhâm edilmiştir. Yüce Allah insana akıl vermiş ve insan bu meleke sayesinde hayvanları eğitebilmiştir. Yüce Allah, insanı eğitmiş, insanda hayvanları eğitebilmektedir. İnsanın hayvanı eğitmesi, Allah'ın insanı eğitmesinin parçası (yansıması)dır.³⁷

Av hayvanlarını insanların eğitimine yatkın kılan ve insanlara onları yetiştirme, eğitime kabiliyeti veren Yüce Allah'tır. Her şeyi bilen ve insanın hizmetine veren O'dur.³⁸ Yüce Allah, av hayvanının eğitimi kendi zâtına izafe etmiştir³⁹ yani bu konudaki bilgi ve beceriyi insana verenin kendisi olduğunu açıklamıştır.

Sonuç

Kur'an'a göre, Yüce Allah insanlara hayvanları eğitebilecek bilgi, beceri ve kabiliyeti vermiştir. İnsanlara düşen görev bu bilgi ve beceriyi kullanabilmektir. Nitekim tarih boyunca insanlar hayvanları eğitebilmek kabiliyetini kullanmışlar ve bu sayede bazı hayvanlardan yararlanmışlardır. Günümüzde ise, hayvanların eğitimiyle ilgili ilkeler bilimsel düzeyde incelenmiş ve bu alandaki psikolojik veriler ortaya

Maâni't-Tenzil, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 1995, II/220; EbûMuhammed el-Hüseyn İbn Mes'ûd el-Beğâvî, Meâlimu't-Tenzil, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 1995, II/220; Abdurrahman İbn Nâsır es-Sa'dî, *Teyşiru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1996, s. 183; Muhammed Mahmûd Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâzıh*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991, I/482; Yazır, *Hak Dini*, III/1575; Bilmen, *Meal-Tefsir*, II/729

³⁵ eş-Şevkânî, *Feth*, II/17; Saîd Havva, el-Esâs fî't-Tefsîr, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Harun Ünal, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1983, III/457.

³⁶ Vehbi, *Hülâsât*, III/1151.

³⁷ el-Beyzâvî, *Envâr*, I/255; Ebussuud, *İrşâd*, III/8; el-Kâsimî, *Tefsîr*, III/39; Ebû Bekr Câbir el-Cezâirî, *Eyseru't-Tefâsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, I/594; Muhammed Ali es-Sâbüni, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz., I/228; Yazır, *Hak Dini*, III/1575.

³⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru's-Şurûk, Kahire, 1997, II/847.

³⁹ el-Câhız, *Kitâb*, II/188.

çıkarılmıştır. Yüce Allah, hayvanların algı dünyalarına belli psikolojik potansiyelleri yerleştirmiş, insanlara da bu potansiyelleri keşfedebilme ve yönlendirebilme kabiliyeti vermiştir.

Kur'an, av yakalatmak için avcı hayvan yetiştirip eğiten kimsele-re mükellib adını vermiştir. Mükellib, av hayvanı yetiştirme konu-sunda bilgili, uzman ve tecrübeli kimse demektir. Bu da gösteriyor ki Kur'an'ın indiği dönemde hayvanları eğitmeyi yani onları koşullan-dırmayı bilen uzman, bilgili insanlar bulunmaktaydı. Bu insanların koşullandırma konusundaki bilgilerinin temelde Pavlov ve Skinner gibi bilginlerin ortaya koydukları bilgilerin benzeri olduğunu belirte-biliriz.

Kur'an, hayvanları koşullandırma etkinliğinin adını Pavlov ve Skinner'den çok önce koymuştur. Bunu hayvanların "mükelleb" ya da "mualllem" hale getirilmesi olarak ifade edebiliriz.

Yakaladığı bir avı yemeyip sahibine getirmek avcı bir hayvan için mualllem yani sonradan kazanılmış bir davranıştır. Bir hayvan oto-matik olarak kendiliğinden koşulsuz uyararı algıladığında koşulsuz tepki verir. Fakat belli bir davranışa koşullandırılmak üzere eğitilen bir hayvan koşullu uyararı algıladığında koşullu tepki vermeye baş-lar. Mualllem olan ve avını sahibine getirmeyi öğrenen hayvanın tep-kisi, koşullu uyarının algılanmasıyla gösterilen koşullu tepkidir.

İlgili Kur'an ifadelerinde hayvan eğitime dair vurgulanan ö-nemli olgulardan birisi eğitim etkinliğindeki tekrarlardır. Mükellib kelimesinin tef'îl kalıbında olması, eğitime faaliyetinin "tuallimûnehunne" şeklinde gelecek zaman ifade eden fiil kalıbıyla dile getirilmesi hayvan terbiyesindeki tekrar olgusuna işaret eder. Genelde koşullu öğrenmeler tekrar esasına dayanırlar. Klasik koşul-lanmada şartlı uyararı algılayan hayvanın şartlı tepki göstermesi tekrarlar sonucunda ortaya çıkar. Thordike'nin deneylerinde hayvan-lar istenilen davranışları tekrarlar neticesinde alışkanlık haline geti-rebilmişlerdir. Edimsel koşullanmada pekiştirmelerin tekrarlanma-sıyla bir davranışın tekrarlanması ve alışkanlık haline getirilmesi sağlanmıştır.

Kur'an'da açıklanan av hayvanı eğitime faaliyetini, öğretilmek istenen davranışların pekiştirilmesi olarak yorumlayan eş-Şevkânî, bu görüşüyle Skinner'in edimsel koşullanma kuramına yaklaşır. E-dimsel koşullanmada, öğrenilen koşullu bir tepkiyi ödül ya da ceza gibi uyarılarla pekiştirme durumu vardır.

KAYNAKÇA

- Akboy, Rengin, *Eğitim Psikolojisi*, Mikro Yayınları, İzmir, 2000.
- Arı, Ramazan, ve diğerleri, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Mikro Yayınları, Konya, tsz.
- Arık, İ. Alev, *Öğrenme Psikolojisine Giriş*, Der Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ankay, Aydın, *Eğitim Psikolojisine Giriş*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1997, s. 154.
- Arkonaç, Sibel, *Psikoloji*, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 1993.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991.
- Atkinson, Rita L., ve diğerleri, *Psikolojiye Giriş*, Çev. Kemal Atakay ve diğerleri, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995.
- Bacanlı, Hasan, *Eğitim Psikolojisi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, tsz.
- Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, Gül Yayınevi, Ankara, 1996.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Bedri, Malik Babikir, *Müslüman Psikologların Çıkmazı*, Çev. Harun Şencan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1984.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin İbn Mes'ûd, *Meâlimu't-Tenzil, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî*, Beyrut, 1995, II/220;
- el-Beyzâvî, el-Kâdi Nâsiruddîn, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1988.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Binbaşıoğlu, Cavit, *Öğrenme Psikolojisi*, Binbaşıoğlu Yayınları, Ankara, 1991.
- Bruno, Frank J., *Psikoloji Tarihine Giriş*, Çev. Nesrin Hisli, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1982.
- el-Bursevî, İsmâil Hakkı, *Tefsîru Rûhu'l-Beyân*, Mektebetü Eser, İstanbul, 1389 h.
- el-Câhız, Ebû Osman Amr İbn Bahr, *Kitâbu'l-Hayevân*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1969.

- el-Cezâiri, Ebû Bekr Câbir, *Eyseru't-Tefâsîr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Çelen, Nermin, *Öğrenme Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Derveze, İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Çev. Mustafa Altinkalya ve Diğerleri, Ekin Yayınları, İstanbul, 1998.
- Dodurka, Tamer, *Köpek Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.
- Dwelhauvers, G., *Psikoloji*, Çev., Mustafa Şekip Tunç, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1952.
- Ebussuûd, Muhammed İbn Muhammed el-İmâdi, *İrşâdu'l-akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994.
- Enç, Mitat, *Eğitim Ruhbilimi*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1981.
- el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdulhak İbn Ğâlib İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.
- Erden, Münire, Akman, Yasemin, *Eğitim Psikolojisi*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 1995.
- Ersanlı, Kurtman, *Öğrenmede Davranışsal Yaklaşımlar*, (Binnur Yeşilyaprak editörlüğünde Gelişim Öğrenme Psikolojisi), PeGemA Yayıncılık, Ankara, 2002.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997.
- Fancher, Raymond E., *Ruhbilimin Öncüleri*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1990.
- Gould, James L., Gould, Carol Grant, *Hayvan Zihni*, Çev. Deniz Yurtören, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2001.
- Guillaume, Paul, *Psikoloji*, Çev. Refia Şemin, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul, 1970.
- Havva, Saîd, el-Esâs fi't-Tefsîr, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Harun Ünal, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1983.
- el-Hâzin, Alâuddîn Ali İbn Muhammed İbn İbrahim, *Lübâbu't-Te'vîl fi Maâni't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmî, Beyrut, 1995.

Hicâzî, Muhammed Mahmûd, *et-Tefsîru'l-Vâzih*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991.

<http://www.vonjuliet.com/clicker.html>

<http://www.curnata.com/kopeginiz/egitim/>

İbn Kesir, İmâduddin Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed İbn Mükrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1997.

el-Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn, *Tefsîru'l-Kâsimî*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994.

Koç, Gürcü, *Edimsel Koşullanma*, (Ayten Ulusoy editörlüğünde Gelişim ve Öğrenme) Anı Yayıncılık, Ankara, 2003.

el-Kurtûbî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993.

Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, Dâru's-Şurûk, Kahire, 1997.

el-Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Habîb, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.

el-Merâğî, Ahmed Mustafâ, *Tefsîru'l-Merâğî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.

el-Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'an*, Çev. Muhammed Han Kayani ve Diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989.

Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, Çev. Hüsnü Arıcı ve Diğerleri, H.Ü.P.B. Yayınları, Ankara, 1995.

Öztabağ, Lütfi, *Psikolojide İlk Adım*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1983.

er-Râzî, Fahreddin, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997.

Richards, Graham, *Psikolojiyi Yerli Yerine Oturtmak*, Çev. Süleyman Topal, Ali Yılmaz, Say Yayınları, İstanbul, 2003.

es-Sa'dî, Abdurrahman İbn Nâsır, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1996.

Selçuk, Ziya, *Gelişim ve Öğrenme*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2000.

Ömer, Mart, *Eğitim Psikolojisi*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956.

- es-Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefâsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tsz.
- Schultz, Duane P., Schultz, Sydney Ellen, *Modern Psikoloji Tarihi*, Çev. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001.
- Senemoğlu, Nuray, *Gelişim Öğrenme ve Öğretim*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2001.
- eş-Şevkânî, Muhammed İbn Ali İbn Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995.
- Ülgen, Gülten, *Eğitim Psikolojisi*, Bilim Yayınları, Ankara, 1995.
- Vehbi, Mehmed, *Hulâsâ'ül Beyân*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, tsz.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991.